QORAXONIYLAR DAVLATI IQTISODIY VA IJTIMOIY HAYOTI

Sharipov Sardor Baxrom o‘g‘li
Toshkent viloyati, Chirchiq shahri,
24-umumiy o‘rta ta’lim maktabi tarix va
tarbiya fanlari o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada X–XII asrlarda Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘rin tutgan Qoraxoniylar davlatining iqtisodiy va ijtimoiy hayoti yoritilgan. Davlat hududida dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi, shaharlarning iqtisodiy markaz sifatidagi ahamiyati, yer egaligi munosabatlari hamda jamiyatning ijtimoiy qatlamlari tahlil qilingan. Shuningdek, Buyuk ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan savdo aloqalari, pul muomalasi, islom dinining ijtimoiy munosabatlarga ta’siri va davrning madaniy taraqqiyoti haqida fikr yuritilgan. Maqolada tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlarga tayangan holda Qoraxoniylar davridagi iqtisodiy o‘zgarishlarning mintaqa taraqqiyotidagi o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Qoraxoniylar davlati, Movarounnahr, Yettisuv, iqtisodiy hayot, ijtimoiy munosabatlar, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, Buyuk ipak yo‘li, yer egaligi, vaqf, shahar madaniyati.

O‘rta Osiyo tarixida X–XII asrlar siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar jadallashgan muhim davrlardan biri hisoblanadi. Ushbu davrda mintaqada turli davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar, aholining xo‘jalik faoliyati, shaharlarning rivojlanishi va madaniy aloqalar yangi bosqichga ko‘tarildi. Ana shunday tarixiy sharoitda shakllangan Qoraxoniylar davlati Markaziy Osiyoning siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin egalladi.Qoraxoniylar davlatining shakllanishi Yettisuv va Qashqar hududlarida yashagan turkiy qabilalarning siyosiy birlashuvi bilan bog‘liq. X asrning ikkinchi yarmida davlatning siyosiy mavqei kuchayib, 999-yilda Buxoroning egallanishi natijasida Somoniylar hukmronligiga barham berildi. Shundan so‘ng Movarounnahr Qoraxoniylar boshqaruvi ostiga o‘tdi. Davlatning siyosiy tarixi murakkab kechgan bo‘lsa-da, uning hukmronligi davrida shaharlar, hunarmandchilik markazlari va savdo yo‘llarining ahamiyati ortdi.Qoraxoniylar davri iqtisodiy va ijtimoiy hayotini o‘rganish nafaqat o‘sha zamondagi xo‘jalik munosabatlarini, balki jamiyat tuzilishi, aholi turmush tarzi, davlat boshqaruvi va madaniy taraqqiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham anglash imkonini beradi. Mazkur mavzuni yoritishda yozma manbalar, numizmatik materiallar, arxeologik topilmalar va tarixiy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Qoraxoniylar davlati X asrda Yettisuv va Qashqar hududlarida shakllangan bo‘lib, uning tarkibiga turkiy qabilalar yashagan keng hududlar kirgan. Davlatning siyosiy qudrati ortishi bilan uning ta’sir doirasi Movarounnahrga ham yoyildi. 999-yilda Buxoroning egallanishi mintaqa siyosiy tarixida muhim burilish yasadi. Keyingi davrda davlat hududlari va boshqaruv tizimida bir qator o‘zgarishlar yuz berdi.Qoraxoniylar davrida siyosiy boshqaruvning ulushlarga ajratilgan shakli muhim o‘rin tutgan. Sulola vakillari davlatning turli hududlarini boshqarib, ayrim viloyat va shaharlarni o‘z nazoratida saqlaganlar. Bunday boshqaruv shakli mahalliy hududlarning iqtisodiy hayotiga ta’sir ko‘rsatgan. Bir tomondan, mahalliy markazlarning rivojlanishi uchun sharoit yuzaga kelgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, sulola vakillari o‘rtasidagi raqobat va siyosiy nizolar ayrim davrlarda mamlakat barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.Davlat iqtisodiyotining rivojlanishi, avvalo, tabiiy-geografik sharoitlar bilan chambarchas bog‘liq edi. Movarounnahrning Zarafshon, Qashqadaryo va boshqa daryo vodiylarida dehqonchilik rivojlangan bo‘lsa, Yettisuv va unga tutash dasht hududlarida chorvachilik muhim xo‘jalik tarmog‘i bo‘lib xizmat qilgan. Shaharlar esa ishlab chiqarish, savdo va hunarmandchilikning asosiy markazlariga aylangan.Qoraxoniylar davrida o‘troq aholi bilan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi aholi o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar ham kuchaydi. O‘troq aholi dehqonchilik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari va turli iste’mol mollarini yetkazib bergan bo‘lsa, chorvadorlar ot, qo‘y, jun, teri, sut mahsulotlari va boshqa chorvachilik mahsulotlarini bozorga olib chiqqanlar. Bunday o‘zaro manfaatli aloqalar mintaqa iqtisodiyotining yaxlit tizim sifatida rivojlanishiga yordam berdi.

Qoraxoniylar davlati iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri dehqonchilik edi. Ayniqsa, Movarounnahr vohalarida sug‘orma dehqonchilik keng tarqalgan. Daryolar va kanallar orqali suv chiqarish, mavjud sug‘orish inshootlaridan foydalanish hamda ekin maydonlarini kengaytirish qishloq xo‘jaligi taraqqiyotining muhim omillari bo‘lgan. Dehqonchilik aholining oziq-ovqatga bo‘lgan ehtiyojini qondirish bilan birga, hunarmandchilik va savdo uchun zarur xomashyo yetkazib bergan.

Bug‘doy, arpa, tariq kabi donli ekinlar, shuningdek, uzum, poliz ekinlari va turli mevalar yetishtirilgan. Ayrim hududlarda bog‘dorchilik va uzumchilik rivojlangan. Paxtachilik ham muhim ahamiyat kasb etib, to‘qimachilik hunarmandchiligining xomashyo bazasini tashkil qilgan. Yetishtirilgan mahsulotlarning bir qismi ichki bozorlarda sotilgan, ortiqcha qismi esa boshqa hududlarga olib borilgan.Dehqonchilikning barqaror rivojlanishi suvdan oqilona foydalanish, sug‘orish tarmoqlarini saqlash va yerlarni muntazam ishlashga bog‘liq edi. Shu sababli suv inshootlari va dehqonchilik maydonlari iqtisodiy hayotning muhim tarkibiy qismlari hisoblangan. Qishloq xo‘jaligida to‘plangan tajriba keyingi asrlarda ham mintaqa iqtisodiy taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatdi.Chorvachilik, ayniqsa, Yettisuv, Qashqar va dasht hududlarida aholining asosiy mashg‘ulotlaridan biri bo‘lgan. Ot, qo‘y, echki,

qoramol va boshqa chorva hayvonlari boqilgan. Otlar harbiy ishlar, transport va savdo karvonlari uchun katta ahamiyatga ega edi. Qo‘y va echkilardan go‘sht, sut, jun hamda teri olinib, ushbu mahsulotlar kundalik turmushda va hunarmandchilikda ishlatilgan.Ko‘chmanchi va o‘troq aholi o‘rtasidagi munosabatlar faqat mahsulot ayirboshlash bilan cheklanmagan. Ular o‘zaro madaniy tajriba almashgan, turli an’analarni o‘zlashtirgan va umumiy iqtisodiy makonning shakllanishiga hissa qo‘shganlar. Demak, dehqonchilik va chorvachilik Qoraxoniylar davlatining iqtisodiy tayanchi bo‘lib, aholi farovonligi va davlat daromadlarining muhim manbalaridan biri hisoblangan.

Qoraxoniylar davrida hunarmandchilik ishlab chiqarishi va shahar hayoti sezilarli darajada rivojlandi. Buxoro, Samarqand, O‘zgan, Toshkent, Qashqar, Bolosog‘un va boshqa shaharlar siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy markazlar sifatida tanildi. Ushbu shaharlarning taraqqiyotida ularning savdo yo‘llariga yaqin joylashgani, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlanganligi va hunarmandchilik an’analarining mavjudligi muhim rol o‘ynadi.Shaharlarda kulolchilik, temirchilik, misgarlik, zargarlik, to‘qimachilik, charmga ishlov berish va qurilish materiallari tayyorlash kabi kasblar rivojlangan. Kulollar turli idishlar va xo‘jalik buyumlari yasaganlar. Temirchilar mehnat qurollari, qurol-yarog‘ va kundalik ehtiyoj buyumlarini tayyorlaganlar. To‘quvchilar esa paxta, jun va boshqa tolalardan matolar ishlab chiqarganlar.Hunarmandchilikning rivojlanishi kasbiy tajribaning avloddan avlodga o‘tishiga, ustalar mahoratining oshishiga va mahsulotlar turining ko‘payishiga xizmat qilgan. Ishlab chiqarilgan buyumlar mahalliy aholining ehtiyojlarini qondirish bilan birga, tashqi savdoda ham muhim o‘rin egallagan. Ayrim shaharlarda hunarmandlar va savdogarlar faoliyat yuritadigan alohida mahallalar, bozorlar hamda ustaxonalar mavjud bo‘lgan.Shaharlar faqat iqtisodiy faoliyat markazi emas, balki ijtimoiy va madaniy hayot o‘chog‘i ham edi. Ularda masjidlar, madrasalar, hammomlar, karvonsaroylar va boshqa jamoat inshootlari faoliyat yuritgan. Me’moriy yodgorliklar qurilishi va bezak san’atining rivojlanishi o‘sha davr ustalarining yuqori mahoratidan dalolat beradi.Qoraxoniylar davriga oid me’moriy obidalar orasida Buxorodagi Mag‘oki Attori masjidi hamda XI–XII asrlarda shakllangan me’moriy yodgorliklar alohida e’tiborga loyiq. Ushbu obidalar shaharsozlik, g‘isht terish va bezak san’atining taraqqiyotini o‘rganishda muhim tarixiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Qoraxoniylar davlatining iqtisodiy va ijtimoiy hayoti Markaziy Osiyo tarixidagi murakkab hamda serqirra jarayonlardan biri hisoblanadi. X–XII asrlarda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiqning o‘zaro bog‘liq holda rivojlanishi mintaqaning iqtisodiy salohiyatini mustahkamladi. Sug‘orma dehqonchilik qishloq xo‘jaligining asosini tashkil etgan bo‘lsa, chorvachilik o‘troq va ko‘chmanchi aholi o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni kuchaytirdi.

Shaharlarning o‘sishi, hunarmandchilik turlarining ko‘payishi va Buyuk ipak yo‘li orqali olib borilgan savdo aloqalari iqtisodiy taraqqiyotga katta hissa qo‘shdi. Pul muomalasining rivojlanishi va tangalar zarb qilinishi davlatning iqtisodiy hamda siyosiy hayotini o‘rganishda muhim dalil hisoblanadi. Yer egaligi shakllari, soliqlar va daromadlarni taqsimlash tartibi esa jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga ta’sir ko‘rsatgan.Iqtisodiy taraqqiyot barcha ijtimoiy qatlamlarga bir xil darajada foyda keltirmagan. Mulk va daromadlarning taqsimlanishi, soliq majburiyatlari hamda siyosiy beqarorlik ayrim davrlarda aholining turmush sharoitiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Demak, Qoraxoniylar davri tarixini xolis baholash uchun iqtisodiy yutuqlar bilan bir qatorda, mavjud ijtimoiy muammolarni ham hisobga olish zarur.Qoraxoniylar davrida shakllangan iqtisodiy munosabatlar, shahar madaniyati, savdo aloqalari va ijtimoiy tajribalar Markaziy Osiyo tarixiy taraqqiyotining keyingi bosqichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu davrni o‘rganish yosh avlodda tarixiy tafakkurni rivojlantirish, milliy tarixga hurmatni kuchaytirish va o‘tmish tajribasini zamonaviy hayot bilan bog‘lab anglashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bartold V. V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. — Moskva: Nauka, 1963.

2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. — Toshkent: Yulduzcha, 1990.

3. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. — Toshkent: turli nashrlar.

4. Muhammadjonov A. O‘zbekiston tarixi (IV asrdan XVI asr boshlarigacha). — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004.

5. Qarakhanid. Encyclopaedia Iranica. https://www.iranicaonline.org/articles/qarakhanid/

6. Qoraxoniylar davrida aholining ijtimoiy qatlamlari (Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asari asosida). Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi. https://bukhari.uz/

7. Duturaeva D. The Qarakhanids and Medieval Eurasian Connectivity. Oxford Research Encyclopedia of Asian History, 2026. https://academic.oup.com/edited-volume/61799/chapter-abstract/565743747